

Lessen van val Berlijnse Muur actueler dan ooit

Enkele reflecties bij de dertigste herdenking van de val van de Muur

Door: Dion van den Berg, teamleider Europeatam PAX¹

1. De bijdragen van dissidenten en burgers

De meeste geschiedenisboekjes en artikelen geven over de val van de Muur steeds meer een standaardverhaal: de Sovjetunie kon de competitie met het Westen economisch en militair niet meer bolwerken, partijleider Gorbatsjov zag zich als kersverse partijleider halverwege de jaren tachtig gedwongen om een beleid van glasnost (transparantie) en perestrojka (hervormingen) in te voeren. Samen met Reagan kwam hij tot afspraken om een nieuwe generatie kernwapens in Europa af te schaffen (het INF-akkoord van 1987), en toen er eenmaal een beetje ruimte kwam voor de burgers in de Warschaupactlanden diende zich al snel de val van de Muur aan en de ineenstorting van het communistische systeem. Deze visie op de gebeurtenissen van de jaren tachtig van de vorige eeuw en het einde van de Koude Oorlog is evenwel te beperkt, en verdient enkele belangrijke aanvullingen.

In de eerste plaats: in de jaren zeventig nam de roep om nucleaire ontwapening toe. Om in Europa het groeiende protest tegen nieuwe kernwapens de wind uit de zeilen te nemen had de NAVO in het befaamde 'dubbelbesluit' van 1979 bewust aan een besluit tot plaatsing van 572 nieuwe kernwapens een besluit tot onderhandelingen met de Sovjetunie toegevoegd. Toch groeide het verzet tegen de kernwapenwedloop door. In de VS stelde de *Freeze*-beweging prangende vragen bij de 'logica' van steeds meer kernwapens en in West-Europa gingen miljoenen de straat op om te protesteren tegen de nieuwe kernwapens waaronder de kruisraketten die ook in Nederland gestationeerd zouden moeten worden. Tijdens de onderhandelingen vlogen over en weer 'nulopties' over de tafel, die vooral propagandistisch

¹ PAX is in 2007 ontstaan uit de fusie van Pax Christi Nederland en het IKV

bedoeld waren, totdat Reagan en Gorbatsjov zelf tot een echte 'nul' besloten, tot schrik overigens van vele NAVO-bondgenoten. Dit werd vertaald in het INF-akkoord. Maar zonder wereldwijde lobby van burgers en vredesorganisaties hadden we zeer waarschijnlijk dat verdrag (dat inmiddels – helaas - is opgezegd) niet gehad.

In de tweede plaats moeten we ons realiseren wie leiding gaven aan die massabewegingen die in 1989 de ene na de andere communistische partij deden instorten. Dat waren de leiders van vaak kleine groepen 'dissidenten', gesteund door vredes- en mensenrechtenorganisaties uit West-Europa. Dat verhaal heeft een geschiedenis.

We zagen in de jaren tachtig een alliantie ontstaan van de onafhankelijke vredesorganisaties in West-Europa met mensenrechtenactivisten en de zogenaamde dissidenten in de Warschaupactlanden. De strijd tegen kernwapens werd aldus verbonden met de strijd voor mensenrechten en democratie in de communistische landen. Organisaties als Pax Christi Nederland en het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) hadden al vanaf eind jaren '70 contacten met deze dwarsliggers, aanvankelijk vooral met de DDR (Oost-Duitsland), maar al snel ook met Polen, Tsjechoslowakije en andere landen in Centraal en Oost-Europa. Deze samenwerking leverde overigens veel discussie en kritiek op. Politiek links benadrukte dat we meer de 'zegeningen van het reëel bestaande socialisme' moesten erkennen: jawel, er waren enkele beperkingen qua vrijheid van meningsuiting en zo, maar iedereen had gratis onderwijs en gezondheidszorg, en er was veel meer gelijkheid. Politiek rechts was sceptisch of ooit veranderingen op gang gebracht zouden kunnen worden langs enige andere weg dan keiharde confrontatie. Hervormingsbewegingen hadden nooit wat opgeleverd, kijk maar naar Hongarije in 1956, het neerslaan van de Praagse Lente in 1968 en het afkondigen van de staat van beleg in Polen in december 1981, waarbij het onafhankelijke vakverbond Solidarnosc werd verboden. Toch hadden Pax Christi Nederland en het IKV zich bij monde van IKV-secretaris Mient Jan Faber bij gelegenheid van de eerste grote vredesdemonstratie (Amsterdam, 21 november 1981, meer dan 400.000 deelnemers) zeer nadrukkelijk solidair verklaard met Solidarnosc, en andere groepen als Charta 77 in Tsjechoslowakije.

In de loop van de jaren tachtig zouden de contacten steeds intensiever worden. Samen met andere onafhankelijke vredesorganisaties in West-Europa hanteerden Pax Christi en IKV een 'tweesparenbeleid'. Er waren contacten met de Vredesraden, die zich presenteerden als onafhankelijk maar in feite deel uitmaakten van de communistische machtsstructuren.

De (onafhankelijke) vredesorganisaties in West-Europa maakten er geen geheim van dat de dissidenten en onafhankelijke groepen in de Warschaupactlanden hun primaire partners waren.

Voorals in Polen en de DDR speelden kerken hierbij een grote rol. De Poolse paus, Johannes Paulus II, zorgde ervoor dat de bisschoppen hun steun uitspraken voor de onafhankelijke vakbond Solidarnosc, dat in korte tijd tot een massabeweging uitgroeide. Ook kringen van katholieke intellectuelen hadden veel invloed in Polen. Pax Christi Nederland werkte met katholieken in de communistische landen eraan om het isolement van de kerken daar te doorbreken en het gesprek over vragen van oorlog en vrede een impuls te geven. Het IKV richtte zich meer op de protestantse kerken. In de DDR was de kerkleiding verdeeld, maar vrijwel overal vonden oppositionele groepen van vooral jongeren, letterlijk en figuurlijk, een onderdak bij kerken en predikanten. Dat had ook praktische kanten: alleen kerken beschikten bijvoorbeeld over stencilmachines. Er waren individuele predikanten die zelf moedige initiatieven namen. In de tweede helft van de jaren '80 vonden grote 'Ökumenische Versammlungen' plaats waarin kritiek werd geuit op het systeem en over de toekomst werd nagedacht. Hoewel structureel gehinderd door de overheid van de DDR slaagde het IKV erin om aan deze discussies een actieve bijdrage te leveren. Zeer talrijk waren ook de plaatselijke kerkelijke gemeentecontacten met de DDR (in 1989 zo'n 400), al waren die minder politiek georiënteerd. Zoals nu in het Midden-Oosten vaak demonstraties voor geweldloze verandering plaatsvinden na het vrijdagmiddaggebed in de moskeeën, volgden de eerste massale betogingen in de DDR, in de stad Leipzig, op 'politieke' gebedsbijeenkomsten in de protestantse kerken.

In het kader van de samenwerking met onafhankelijke initiatieven en mensenrechtenactivisten kwamen ook de relaties tot stand met onder andere Vaclav Havel, Jiri Dienstbier, Jaroslav Sabata, Tadeusz Mazowiecki, Arpad Göncz, Janusz Onyszkiewicz. Zij gaven niet alleen jarenlang leiding aan de onafhankelijke initiatieven die uiteindelijk aan het eind van de jaren tachtig massa's zouden mobiliseren, zij vulden na de revoluties van 1989 ook met gezag en een zekere vanzelfsprekendheid het vacuüm dat ontstond met het ineensstorten van het communistische systeem. De rol van de kerken en deze activisten die zich, onder andere onder verwijzing naar de Helsinki-Akkoorden van 1975, inzetten voor democratie en mensenrechten en die vaak jaren in de gevangenis doorbrachten, wordt te weinig erkend. Ook de solidariteit van de onafhankelijke vredesorganisaties met de mensenrechtenactivisten mag wel vaker benoemd worden.

In de DDR, toch een sleutelland voor het Warschaupact, liep het overigens net even anders. De DDR was ontstaan na de Tweede Wereldoorlog en met het wegvallen van het communistisch systeem viel ook zijn bestaansgrond weg. Door Neues Forum, het samenwerkingsverband van de oppositionele groepen, werd nog een nieuwe grondwet voor een democratische DDR geschreven, maar die is nooit besproken. Het was logisch dat na de val van de Muur al snel gesproken werd van hereniging van de twee Duitslanden. Vanuit Parijs maar ook vanuit Den Haag werd niet positief gereageerd op het idee van een Duitse eenwording. Mede in reactie op deze negatieve geluiden van de buurlanden besloot de West-Duitse kanselier Helmut Kohl snel door te pakken. Dat wilde ook het merendeel van de bevolking. “Wir sind das Volk”, voor de val van de Muur de slogan van de Oost-Duitsers, werd heel snel “Wir sind ein Volk”. Feitelijk nam het grote en rijke West-Duitsland het verarmde en kleinere Oost-Duitsland over. Dat daarover tot op de dag van vandaag gemord wordt in de oostelijke deelstaten van Duitsland is niet verwonderlijk.

2. De teleurstelling

Zeker in de DDR was een zeer groot deel van de oppositionele groepen erop gericht om een beter socialisme te ontwikkelen. Daarom wilden ze geen dissidenten genoemd worden. Zij wilden niet over één kam geschoren worden met de oppositie in de andere landen van het Warschaupact. Daar lagen de verhoudingen trouwens ook complex, en per land verschillend. Velen hanteerden het vrij platte schema dat de vijand van je vijand je vriend is, en aldus omarmden zij het harde kapitalisme dat Reagan en vooral ook Thatcher had vormgegeven. Ook in deze landen was er echter een grote groep die op zoek was naar een systeem met respect voor mensenrechten en democratie dat niet ten koste ging van meer kwetsbare en laag opgeleide burgers en dat oog zou hebben voor minder rijke landen. In de contacten met IKV en Pax Christi werd deze discussie ook aangejaagd, zoals later door de betrokkenen vaak is benadrukt.

In de DDR duurde de euforie over de val van de Muur bij de oppositionele groepen maar heel kort. Een vergelijkbare teleurstelling zou later ook in delen van de dissidentenbewegingen in de andere Warschaupact-landen de kop opsteken. Er werd door de toenmalige EU veel geïnvesteerd in Centraal Europa, maar voor discussies over verbeteringen van het West-Europese liberale systeem dat ook richting

gaf aan het pakket aan toelatingseisen van de EU, het zogenaamde *acquis communautaire*, was totaal geen interesse. *The winner takes it all!* Het kapitalisme, met zijn open en democratische staatsinrichting had het gewonnen van het gesloten, niet-democratische model van het communisme. Duidelijk toch?

De waardenoriëntatie van de kritische dissidenten verdween niet zomaar en zeker in de eerste helft van de jaren negentig bleven zij voor zover mogelijk trouw aan hun idealen. Om een voorbeeld te geven: Vaclav Havel, eenmaal president van Tsjechoslowakije (en later de Tsjechische Republiek), en Arpad Göncz, eerste democratisch gekozen president van Hongarije, steunden actief de Joegoslavische burgers die zich verzetten tegen het etnisch nationalisme dat leidde tot de Balkanoorlogen van de jaren negentig. Interessant is ook de opstelling van Tadeusz Mazowiecki, die in 1995 voor de VN als speciaal gezant rapporteerde over de mensenrechtensituatie in Bosnië-Herzegovina. Enkele weken na de genocide van Srebrenica, eind juli 1995, diende hij zijn ontslag in, uit protest tegen het falen van de leiders van de internationale gemeenschap die hij gebrek aan moed en vastberadenheid verweet. Hij bleef trouw aan zijn principes en de menselijke waardigheid. Hij kon ten overstaan van de slachtoffers van de genocide maar één ding doen, namelijk opstappen. Sommigen van de andere diplomaten, waaronder Kofi Annan, onder-secretarisgeneraal van de VN, en speciale gezant Carl Bildt, waren weliswaar kritisch over het internationale optreden maar gingen gewoontegetrouw over tot de orde van de dag, en bleven zitten.

Les 1. Eerherstel voor de burgers

Er zijn vandaag de dag, dertig jaar na de val van de Muur, nog steeds lessen te trekken uit die belangrijke gebeurtenissen. De eerste les is dat politici en diplomaten eindelijk eens moeten inzien wat er kan gebeuren als burgers zich verenigen voor de goede zaak van democratie en mensenrechten. Het is hoog tijd voor eerherstel van de burger als actor in veranderingsprocessen, en wel één die steun en respect verdient. Burgers spelen geen hoofdrol in de gebruikelijke geschiedschrijving van de val van de Muur, maar zij waren zeker geen marionetten die aangestuurd werden door Gorbatsjov of Reagan. Nee, zij vormden samen de massa's die, goed geleid door gezaghebbende dissidenten, het failliet van het communistisch systeem aantoonde.

Hebben we daarvan geleerd dat het noodzaak is om burgers die opkomen voor democratie en mensenrechten te ondersteunen en te bemoedigen, te bevorderen dat zij toegang krijgen tot onderhandelingstafels? Nee, als vanouds doen we zaken met mannen in hoofdsteden, vaak ook mannen met bloed aan hun handen, zolang dat kan en we denken dat dat in ons voordeel is. Denk aan de EU-deal met de Soedanese president Al Bashir, die natuurlijk wel was aangeklaagd door het ICC maar voor ons toch vooral van belang was omdat hij moest helpen voorkomen dat tienduizenden arme sloebbers richting Europa trekken! Zoals we ook veel te lang hebben afgewacht of die (toen nog geweldloze) protesten tegen de Syrische president Assad wel succes zouden kunnen hebben. Zoals we als EU in onze uitbreidingsstrategie de rol van de civiele samenleving in de westelijke Balkan wel benadrukken waar het gaat om democratisering en het creëren van voorwaarden voor vreedzaam samenleven en verzoening, maar Brusselse politici en technocraten evenzogoed verzuimen om nationalistische politici echt hard aan te spreken op verheerlijking van oorlogsmisdaden, het muilkorven van onafhankelijke media en de obstructie van rechtszaken tegen notoire oorlogsmisdadigers. Maar *noblesse oblige*, waarden nopen tot actie. Of zouden dat in ieder geval moeten doen!

Wie zijn oor nu te luisteren legt in Brussel om zich een beeld te vormen van de EU-strategie met betrekking tot actuele ontwikkelingen in Libanon of Irak, waar miljoenen deze weken de straat opgaan, of Sudan waar massale protesten de president dwongen tot aftreden, zal vaak stuiten op het toverwoord 'stabilisering'. We zien echter waar stabilisering in de praktijk al te vaak voor staat: voor nieuwe *power sharing deals* voor en van mannen en partijen waartegen die miljoenen burgers juist te hoop lopen, niet voor een radicale breuk met nationalistische of tribale politiek of wijdverbreide corruptie. Stabilisering gaat vooral om onze belangen (het veilig stellen van economische belangen, het tegenhouden van migranten en vluchtelingen, de bestrijding van terroristen). Met een paar cosmetische wijzigingen zijn we al blij. Toen de Syrische revolutie nog hoop bood, maakten de demonstranten duidelijk waar het hen om ging: een *deep revolution*, fundamentele hervormingen. Maar stabilisering heeft niet die ambitie. Het gaat eenvoudigweg niet om mensenrechten of menselijke waardigheid.

De val van de Muur bood ons een uitgelezen kans om de *tool box* voor internationale politiek en diplomatie wezenlijk uit te breiden, geheel in lijn met de Europese waarden. Dat hebben we niet gedaan, maar dat moet wel alsnog gebeuren. We kunnen niet geloofwaardig spreken over

Europese waarden, als we keer op keer burgers die opkomen voor democratie en mensenrechten hardvochtig in de kou laten staan.

Les 2. Hoog tijd voor de discussie over het neoliberale systeem

Het is de laatste jaren meer dan duidelijk geworden dat het huidige neoliberale systeem niet geschikt is om de grote vragen van ons tijdsgewricht op te lossen. Sterker nog, dat systeem heeft mede geleid tot deze problemen: de migratiestromen, de klimaatverandering, een groeiende onderklasse van burgers die niet de lusten maar vooral de lasten van de globalisering voor zijn kiezen krijgt. Niet alleen tussen landen worden verschillen groter, maar ook binnen landen. Het primaat van de markt heeft grote consequenties. De publieke zaak staat onder druk en meer dan als keuze wordt marktwerking als waarde gezien. Populistische partijen trekken het politieke midden leeg, middenpartijen verzaken hun traditionele (jawel, elitaire) rol te spelen en deinen al te vaak mee op de onderbuikgevoelens die ook de sociale media domineren. Burgers roeren zich meer en meer, maar de democratie staat in veel landen en regio's onder druk – ondanks de vele duizenden initiatieven van onderop om de representatieve democratie te verrijken met de overigens beloftevolle vruchten van de participatieve democratie.

We zien hoe landen de bedreigingen waarmee zij zich geconfronteerd weten tegemoet treden met maatregelen die de democratie en principes van de open samenleving geen dienst bewijzen. Dat zien we ook bij de EU als geheel, denk aan het falen inzake migranten- en vluchtelingenstromen. Het wij-zijdenken neemt sterk toe, waar we ons juist meer zouden moeten openstellen voor een echt gesprek met de 'anderen' die hun weg vinden naar onze samenlevingen, zij het als kennismigrant of als oorlogsvluchteling. We leven in een geglobaliseerde samenleving en we kunnen niet terug naar de tijd waarin we nog 'van vreemde smetten vrij' waren.

Is nu de tijd gekomen om dan eindelijk de discussie te voeren die velen van onze vrienden dertig jaar geleden gehoopt hadden te voeren, over een democratische inrichting van staat en samenleving die ook oog heeft voor de zwakkere burgers, regio's en landen? Waarin solidariteit een inspiratie vormt en waarin mensen die niet alleen het goede nastreven voor zichzelf maar ook voor anderen niet met schimpende opmerkingen worden weggezet als verwerpelijke 'Gutmenschen'. Een discussie waarbij natuurlijk degenen die pleiten voor de door de populistten gekozen waarden van eigen identiteit en nationalisme moeten

aanschuiven. We moeten er samen uitkomen. Meer dan een discussie zouden we het dan ook misschien een dialoog moeten noemen, en als zodanig moeten optuigen.

Er is al het nodige geschreven over de nieuwe Europese Commissie. Is de aandacht voor de *European way of life* een knieval voor de populistten, of een mogelijkheid om de Europese waarden opnieuw af te stoffen in een veranderende wereld? De nieuwe voorzitter van de Europese Commissie, Ursula von der Leyen, heeft bij meerdere gelegenheden aangegeven dat de EU de relatie met de burgers van Europa weer moet aanhalen. Daar kunnen we cynisch over doen, maar we kunnen ook dat idee omarmen en er zelf een bijdrage aan leveren. Vanzelfsprekend kan zo'n investering in relatieherstel met de burgers van Europa alleen slagen als het gepaard gaat met versterking van een sociaal Europa.

Wat PAX betreft kiezen we voor een nieuw elan voor Europa als vredesproject, een sociaal Europa, en Europees burgerschap. Ideeën daarvoor moeten zeker ook van onderop groeien. We moeten daar zeer nadrukkelijk de 'nieuwe' lidstaten van de EU bij betrekken, zeker ook degenen die nu uit de pas lopen zoals Polen en Hongarije. Omdat het geboden is beter te doorgronden hoe zij aankijken tegen de grote vragen van onze tijd, omdat we al te lang gedacht hebben dat zij – natuurlijk – zouden willen zijn als wij. De EU-bezweringsformule '*unity in diversity*' is zeker geen feit, hooguit een ambitie aan hard aan te werken. Beter laat dan nooit voeren we de komende tijd de discussie over hoe we ons dat Europa van de toekomst voorstellen.

Utrecht, november 2019

(met dank aan Wim Bartels, Gied ten Berge, Laurens Hogebrink, Janneke Houdijk en Cees Volwater voor hun meedenken en commentaren op een eerdere versie van deze tekst)